

Atlas Historique, ou Nouvelle Introduction à l'Histoire... Châtelainów jako encyklopedia

Lucyna Szaniawska

Zespół Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN

E-mail: Lucyna-szaniawska@wp.pl

Zarys treści: Rodzinna oficyna wydawnicza Châtelainów działała w Amsterdamie w latach 1700–1770. Zacharie Châtelain (zm. 1723) i jego synowie wspólnie opracowali i wydali atlas *Atlas Historique, ou Nouvelle Introduction à l'Histoire...*, którego pierwsze wydanie ukazało się w latach 1705–1720. *Atlas* jest bogato ilustrowaną publikacją, do której mapy łącznie z ilustracjami wydrukowano ze 152 miedziorytowych płyt. Towarzyszący im tekst dotyczy takich dziedzin, jak kosmografia, geografia, historia powszechna i poszczególnych państw, chronologia, genealogia, heraldyka. *Atlas* charakteryzuje się wielką różnorodnością materiału kartograficznego i ikonograficznego.

W artykule podjęto próbę wykazania, że *Atlas* jest bogato ilustrowaną encyklopedią i należy go umieścić między takimi encyklopediami, jak *Etymologiae* Izydora z Sewilli i *Encyclopédie* Denisa Diderota.

Słowa kluczowe: kartografia XVIII wieku, atlasy historyczne, encyklopedie, Henru A. Châtelain, Zacharie Châtelain

1. Wprowadzenie

*Atlas Historique, ou Nouvelle Introduction à l'Histoire, à la Chronologie & à la Géographie Ancienne & Moderne, Représentée dans de Nouvelles cartes où l'on remarque l'établissement des États & Empires du Monde, leur durée, leur chute, & leurs differens Gouvernemens / Par Mr. C. *** [Henri Châtelain]; avec dissertations sur l'Histoire de chaque etat, par Mr. [Nicolas] Gueudeville...* był publikacją wyjątkową pod względem zawartości merytorycznej i bogactwa ilustracji. W niniejszym artykule została podjęta próba na tyle szczegółowego zaprezentowania dzieła *Atlas Historique*, aby uzasadnić nazwanie go encyklopedią, czyli publikacją zawierającą specyficzny dobór rzetelnej faktograficznej informacji z wielu dziedzin wiedzy, zaabsorbowanej w europejskich społecznościach początku XVIII wieku, uporządkowanej w sposób charakterystyczny dla wcześniej i później opracowanych wydawnictw zwanych obecnie encyklopediami. Z oczywistych przyczyn nie wszystkie opisane w *Atlas Historique* zdarzenia

i fakty dziś byłyby wystarczająco ważne, aby znaleźć się w encyklopedii, ale wszystkie były w zgodzie ze stanem wiedzy. I właśnie tym publikacja wybijała się spośród innych wówczas rozpowszechnianych dzieł tego typu. Pozytywnie odstawała od bardzo popularnej, cieszącej się wielką poczytnością i świetnie bawiącej czytelników *Kosmografii* Sebastiana Münstera¹, która obok rzetelnego przekazu zawierała całkiem spory ładunek informacji uwłaczających rozumowi, np. obraz bezgłowych ludzi z twarzami na torsie i wiele innych równie bałamutnych².

2. Przykłady współczesnych definicji i dawnych encyklopedii

Encyklopedia to słowo i pojęcie wywodzące się ze wspólnego języka starożytnej Grecji ἐνκύκλιος, *enkýklios* – „tworzący krąg” oraz z παιδεία, *paideia* – „wykształcenie”, zapisywane w łacinie jako *encyclopaedia*. W czasach przed wydaniem *Atlas Historique* było co najmniej dwa razy użyte w tytule dzieła Ioachimi Fortii Ringelbergii *Andoverpiani Lucubrationes vel potius absolutissima κυκλοπαίδεια: nempe liber de Ratione studij, utriusque linguae, Grammaticae, Dialectice, Rhetorice, Mathematicae, & sublimioris Philosophiae multa...*, opublikowanego w Bazylei w 1541 roku, oraz przez Paulusa Scalichiusa w *Encyclopaedia, seu orbis disciplinarum, tam sacrarum quam prophanarum, epistemon* w tytule książki wydrukowanej w Bazylei przez Johanna Oporina w roku 1559.

Współcześnie w języku polskim, na potrzeby niniejszego artykułu, można przyjąć definicję, że encyklopedia to kompendium wiedzy zapisanej w formie zbioru artykułów hasłowych, złożonych ze słów kluczowych i tekstów je objaśniających. Hasła są ułożone w pewnym logicznym porządku, zazwyczaj alfabetycznym, dzięki czemu możliwe jest szybkie znalezienie właściwej informacji.

W języku angielskim analogiczna definicja brzmi następująco: encyklopedie są pracami źródłowymi lub kompendiami dostarczającymi informacji z prawie wszystkich dziedzin wiedzy albo poszczególnych obszarów lub dyscyplin. Składają się z artykułów lub haseł, które często są ułożone alfabetycznie według tytułów artykułów, a czasami według kategorii tematycznych. Hasła są dłuższe i bardziej szczegółowe niż te znajdujące się w większości słowników. Mówiąc ogólniej, artykuły w encyklopediach skupiają się na faktograficznej informacji dotyczącej tematu wymienionego w tytule artykułu. Artykuły encyklopedii często zawierają liczne mapy i ilustracje, jak również biogramy i statystyki³.

¹ *Kosmografia (Cosmographiae universalis)* była publikowana w latach 1544–1628, w pięciu językach, w tym 19 edycji niemieckich, 5 łacińskich, 6 francuskich, 2 włoskie i 1 czeska – łącznie 34 edycje.

² Więcej o zawartości *Kosmografii* niżej.

³ W oryginale: An encyclopedia is a reference work or compendium providing summaries of information from either all branches of knowledge or from a particular field or discipline. Encyclopedias are divided into articles or entries that are often arranged alphabetically by article name and sometimes by thematic categories. Encyclopedia entries are longer and more detailed than those in most dictionaries. Generally

Dawne encyklopedie miały treść ułożoną dziedzinami. Jako przykłady najczęściej podaje się *Historię naturalną* (*Historia naturalis*) Pliniusza Starszego opracowaną w latach siedemdziesiątych I wieku, wielokrotnie przedrukowywaną w epoce renesansu, oryginalnie zapisaną w 37 księgach, zawierającej kosmologię, geografę, botanikę, filozofię, mineralogię itd. oraz dzieło z początku VII wieku autorstwa Izydora z Sewilli *Etymologiarum seu originum libri XX* dotyczące gramatyki, retoryki, matematyki, geometrii, muzyki, astronomii, medycyny, prawa itp., a także geografii przedstawionej w dwóch rozdziałach – (1) zjawiska i obiekty geograficzne, (2) omówienie obiektów geograficznych w Azji, Europie i Afryce⁴. Do tej grupy książek zaliczany jest także *Skarbiec wiedzy* (*Li livres dou Trésor*) Brunetta Latiniego, dzieło powstałe w XIII wieku, zawierające w trzech księgach podstawy ówczesnej wiedzy, tj. teologię, historię powszechną, fizykę, astronomię, geografę, rolnictwo, zoologię, etykę, retorykę i politykę. I właśnie do tej grupy encyklopedii z artykułami zapisanymi w układzie dziedzinowym zaliczam *Atlas Historique, ou Nouvelle Introduction à l'Histoire... Châtelaina*, wydawany w latach 1705–1739.

Późniejsza od omawianej w artykule francuska *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, opracowana przez Jeana d'Alemberta i Denisa Diderota w latach 1751–1772, wydawana w Paryżu do roku 1780, to przykład encyklopedii z narracją w układzie alfabetycznym. Liczy ona 28 tomów, 71 818 artykułów i 2885 ilustracji. Pierwsze trzytomowe wydanie anglojęzycznej encyklopedii *Encyclopaedia Britannica* opublikowano w Edynburgu w latach 1768–1771. Sposób aranżacji jej treści był dziedzinowy i opisy oczywiście odpowiadają anglojęzycznej definicji encyklopedii. W latach 1801–1810 została poszerzona do 20 tomów, zawierających 16 033 strony i 581 rycin. Niemiecka encyklopedia Friedricha Arnolda Brockhausa *Conversations-Lexikon oder kurzgefaßtes Handwörterbuch...*, zapoczątkowana na przełomie XVIII i XIX wieku, także ma ułożone dziedzinowo hasła i np. wersja wydana w Lipsku i Halle-Wittenberdze z lat 1814–1819 składa się z 10 tomów.

3. Tło historyczne powstania *Atlas Historique*

Wielotomowa publikacja *Atlas Historique, ou Nouvelle Introduction à l'Histoire* była w latach 1705–1739 opracowywana i wydawana przez rodzinną oficynę Châtelainów, która działała w Amsterdamie w latach 1700–1770. Jej pracownikami i współwłaścicielami byli Zacharie Châtelain (zm. 1723) i jego synowie Henri Abraham (1684–1743) i Zacharie II (1690–1754). Współtwórcą powstającego dzieła był François L'Honoré (1673?–1748?), księgarz i drukarz działający

speaking, encyclopedia articles focus on factual information concerning the subject named in the article's title. An encyclopedia article also often includes many maps and illustrations, as well as bibliography and statistics.

⁴ L. Szaniawska, *Mapy typu O-T...*, Wrocław 2008, s. 179–182.

a

b

c

d

e

f

g

h

i

Ryc. 1. Sygnety wydawców wybranych tomów *Atlas Historique*: z lat (a) 1708 – tom III; (b) 1713 – tom I; (c) 1714 – tom IV; (d) 1720 – tom III; (e) 1721 – tom I; (f) 1732 – tomy V i VI; (g) 1735 – tom IV; (h) 1737 – tom II; (i) 1739 – tom I

w Amsterdamie od 1704 roku, który współpracę z Zachariaszem rozpoczął w latach 1704–1705. W latach 1706–1726 współpracował on z Zachariaszem II oraz jako „L'Honoré et compagnie” w latach 1738–1748 z synami Zachariasza⁵. Ponieważ w latach powstawania encyklopedii ich współudział w prowadzonych działaniach edytorskich był różny, sygnety wydawnicze zmieniał się wielokrotnie, co pokazuje rycina 1.

Rodzina Châtelainów oraz F. L'Honoré wspólnie wydali atlas *Atlas Historique, ou Nouvelle Introduction à l'Histoire...* w siedmiu woluminach, co najmniej dwukrotnie wznawiając poprawione i poszerzone wersje poszczególnych woluminów. Pierwsze wydanie całości ukazało się w latach 1705–1720, co pokazuje rycina 2.

⁵ C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, Amsterdam 1969, vol. II, s. 33.

Z. CHÂTELAIN				
Plan of the various editions of the Atlas published by L'Honoré & Châtelain				
Volume	1st edition	2nd edition	3rd edition	final ed.
I	1705		1721	1739
II	1708	1720	1737	1720: nouvelle ed.
III	1708	1720	1737	1720: nouvelle ed.
IV	1714		1735	1735: nouvelle ed.
V	1719	1732		1732: seconde ed.
VI	1719	1732		1732: seconde ed.
VII	1720	1732		

Ryc. 2. Zestaw wszystkich tomów i ich reedycji *Atlas Historique* według Cornelisa Koemana, *Atlantes Neerlandici*, Amsterdam 1969, vol. II, s. 34

4. Ogólna informacja o zawartości *Atlas Historique*

Atlas Historique jest wyjątkową, bogato ilustrowaną publikacją. Tekst do tomów 1–6 opracował Nicholas Gueudeville, a redakcję naukową wykonał Garillon⁶, zaś do siódmego *Supplément à L'Atlas Historique* tekst przygotował historyk francuski Henri-Philippe de Limiers (zm. 1728)⁷. Wcześniej opracowany przez N. Gueudeville'a traktat historyczny *Le grand theatre historique : ou Nouvelle histoire universelle, tant sacrée que profane, depuis la création du monde, jusqu'au commencement du XVIII siècle...* wydany w pięciu woluminach w Lejdzie przez Pierra vander Aa w 1703 roku był inaczej zredagowaną merytoryczną podstawą dla omawianego *Atlas Historique*. Wydany później atlas został wzbogacony o całostronicowe ilustracje oraz mapy, zaś sam tekst zaktualizowano i rozbudowano o nowe wątki.

Mapy rytował Henri Abraham Châtelain, głównie na podstawie prac francuskiego kartografa Guillaume de L'Isle. Były one w znacznym stopniu przedagowane, a ich treść rozbudowano o wybrane informacje, zapisane także na szerokich marginesach lub w kolumnach. Mapy łącznie z innymi ilustracjami opracowanymi *in plano* wydrukowano z 285 płyt miedziorytowych. Encyklopedia charakteryzuje się olbrzymią różnorodnością materiału kartograficznego i ikonograficznego, ale szczegółowe informacje o wielu krajach świata oraz faktach, zarówno historycznych jak i współczesnych autorom, podano w sposób wybiórczy⁸.

⁶ „Éditeur scientifique” według *Gallica – BnF* <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k317665k/f2.item>: (dostęp 8.03.2018)

⁷ Według *data.bnf.fr* http://data.bnf.fr/10631745/henri-philippe_de_limiers/ (dostęp 8.03.2018)

⁸ *Atlas Historique* Châtelainów mający piękną oprawę graficzną był drogim dziełem, ale trafił w oczekiwania czytelników. Pod względem edytorskim ustępował mu pierwowzór Pierra Le Lorrain de Vallemonta *Les Elements de l'Histoire ou Ce qu'il faut savoir De Chronologie De Geographie, De Blazon, De l'Histoire Universelle ...*, który był tańszy, wydawany wielokrotnie w małym formacie (12°) po francusku w Paryżu: w 1696 r. w dwóch tomach, od 1700 w trzech, od 1729 w czterech, a w 1758 r. w pięciu.

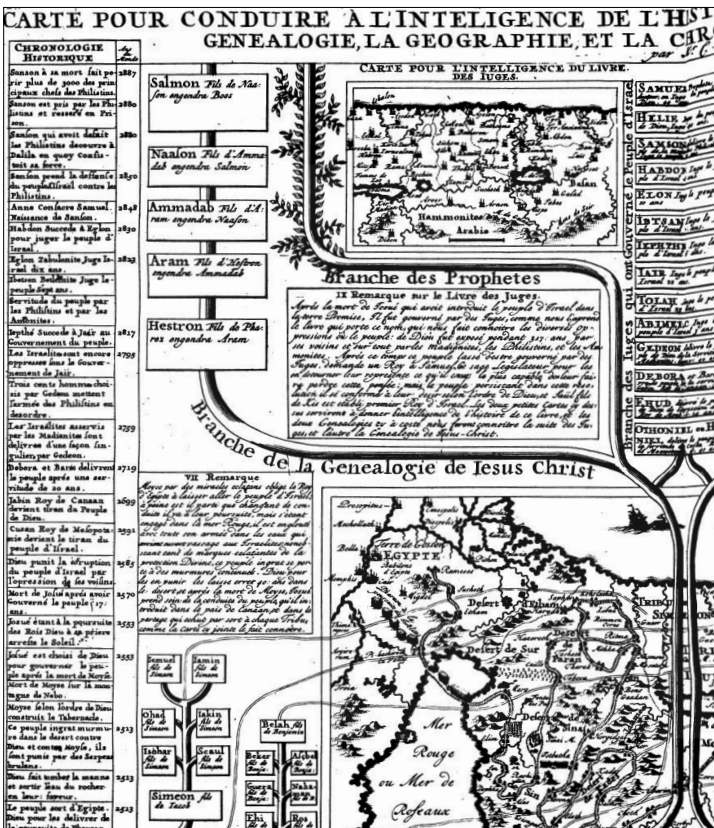
Towarzyszący ilustracjom francuskojęzyczny tekst dotyczy takich dziedzin jak kosmografia, geografia, historia powszechna i poszczególnych państw obejmująca dzieje polityczne oraz ciekawostki z przeszłości, chronologia, genealogia, heraldyka, etnografia, historia biblijna oraz teksty dotyczące egzotycznych krain – dane o obyczajach ludności, a także informacje w formie ciekawostek o roślinności i świecie zwierząt. Większość kronik poszczególnych państw rozpoczynają legendy oraz postacie w nich występujące, np. chronologię książąt polskich (*Chronologie des ducs de Pologne*) rozpoczynają Lech i Czech (*Leck & Cech*)⁹. Wątki historyczne aktualizowane są do ostatnich lat przed wydaniem każdego tomu. Na przykład w tomie IV, wydanym po raz pierwszy w 1714 a wznowionym w 1735 roku, kronika wydarzeń Szwecji *Chronologie des Rois du Nord et des Administrateurs et Gouverneurs de Suede* kończy się w marcu 1730 roku, kiedy to umarł landgraf Hesji-Kassel Karol I, a panujący wówczas w Szwecji król Fryderyk I zawarł unię personalną z Hesją-Kassel, gdzie jego młodszy brat książę Wilhelm zaczął rządzić jako regent¹⁰.

Dzieje obejmujące wiele aspektów życia politycznego, gospodarczego i zjawisk kulturowych dawnych i współczesnych społeczności było tematem przynajmniej kilku obszernych dzieł wydawanych w wiekach XVI, XVII oraz na początku XVIII wieku. Ale nie wszystkie zasługują na miano encyklopedii, między innymi ze względu na przytaczanie niesprawdzonych informacji. Jakby na przeciwnym krańcu do encyklopedii należy umieścić wspomnianą wyżej bardzo popularną *Kosmografię* Sebastiana Münstera. Dzieło wydawane i uzupełniane w latach 1540–1628 miało wiele różnorodnych edycji. Jego układ oraz tytuły rozdziałów wskazują na bardzo poważny merytoryczny zamiar autorów i edytorów. Na całość składało się z sześć ksiąg: Księga I: astronomia, matematyka, geografia fizyczna, kartografia Księga II: Anglia, Szkocja, Irlandia, Hiszpania, Francja, Niderlandy, Luksemburg, Sabaudia, Trewir, Włochy; Księga III: Niemcy, Alzacja, Szwajcaria, Austria, Kraina, Istria, Czechy, Morawy, Śląsk, Pomorze, Prusy i Łotwa; Księga IV: Dania, Norwegia, Szwecja, Finlandia, Islandia, Węgry, Polska, Litwa, Rosja, Bośnia, Bułgaria, Serbia, Grecja, Turcja; Księga V: Bliski Wschód, Cypr, Armenia, Palestyna, Arabia, Persja, Azja Centralna, Afganistan, Scytia, Tartaria (Syberia), Indie, Cejlon, Birma, Chiny, Indie Wschodnie, Madagaskar, Zanzibar, Ameryka; Księga VI: Mauretania, Tunezja, Libia, Egipt, Senegal, Gambia, Mali, Afryka Południowa, Afryka Wschodnia. Niemniej, jak wspomniano wyżej, było to dzieło podające rzetelne informacje wymieszane z fikcją literacką, szczególnie licznie prezentowaną przy omawianiu zjawisk i faktów dotyczących krain egzotycznych dla przeciętnego Europejczyka, czyli Azji, Afryki oraz obu Ameryk.

⁹ H. Châtelain, *Atlas Historique*, 1835, Tome IV, po s. 70.

¹⁰ W oryginale: „Le Roi entra en possession du Landgraviat de Hesse, à la mort du Landgrave Charles son Pere. Sa Majesté régla la Régence de cet Etat de façon, que le Prince Guillaume son frere puiné en seroit le Chef, & auroit deux voix dans les Conseils.” (H. Châtelain, *Atlas Historique*, 1835, Tome IV, przed s. 63).

Omówienie poszczególnych kontynentów, a w ich obrębie krajów, poprzedza astronomia oraz ogólne zagadnienia historyczne i geograficzne. Całość składa się z następujących tematów ujętych w tomach i głównych rozdziałach (których obiektem najczęściej są poszczególne państwa), obejmujących po kilka lub kilkanaście podrozdziałów nazwanych dysertacjami (*dissertation*):

Ryc. 3. Fragment drzewa genealogicznego i miejsc związanych z Jezusem Chrystusem zamieszczonych w *Tome VII* w rozdziale *Dissertation chronologique sur les IV. Premiers Perodes de l'histoire Sacrée*. Tabl 2.

T. II (Tome II, première partie) – Niemcy, Prusy, Węgry i Czechy;

T. III (Tome II, seconde partie) – Wielka Brytania, Irlandia, Związek Szwajcarski, Księstwo Sabaudii-Piemontu, Księstwo Lotaryngii i Republika Wenecka;

T. IV – Dania, Szwecja, Polska, Rosja i Turcja;

T. V – Azja ogólnie i państwa – Asyria, Armenia, Gruzja, Turcja Azjatycka, Ziemia Święta, Arabia, Persja, Tartaria, Państwo Wielkich Mogołów, Indie Wschodnie, Chiny, Japonia i Królestwo Syjamu;

T. VI – Afryka i Ameryki ogólnie i państwa – Egipt, Maghreb (*Barbarie*), obszar Sahelu (*Nigrite*), Gwinea, Etiopia, Kongo, Terytorium ludu Khoikhoi¹¹ (*Cafreterie*) i Przylądek Dobrej Nadziei, Kanada czyli Nowa Francja, Luizjana czyli Missisipi, Wirginia, Floryda, Meksyk, Peru, Chile, Brazylia oraz wyspy – Madagaskar, Filipiny, Moluki, Antyle i Cejlon;

T. VII, suplement – zawiera chronologię, genealogię, historię i inne nauki oraz obszary, które zostały pominięte we wcześniej opracowanych tomach – historia państw za czasów Jezusa Chrystusa, jego drzewo genealogiczne oraz opisy i tablice drzew genealogicznych władców Austrii, Francji, Bretanii, Królestwa Neapolu, Hiszpanii, Nawarry, Portugalii i innych. Całość zamyka chronologia dziejów Ziemi Świętej wraz z dziejami biblijnymi *La Chronologie de l'Histoire Sacrée & Profane* (ryc. 3).

5. Zawartość tomu I *Atlas Historique*

Aby pokazać kolejność podejmowanych tematów w poszczególnych woluminach, jako przykład przybliżę zawartość tomu pierwszego *Atlas Historique, ou Nouvelle Introduction a l'Histoire, à la Chronologie & à la Géographie Ancienne & Moderne, ... Que contenant Grèce, l'histoire romaine, Rome Moderne, la France, l'Espagne & les Provinces-Unies...* wydanego w Amsterdamie przez Zacharie Châtelaina w 1739 roku, jako trzecia poprawiona i poszerzona edycja (zob. ryc. 2).

Narrację rozpoczyna wprowadzenie do nowego wydania *Avis du libraire sur cette nouvelle edition*. W rozdziale *Discours sur cet Atlas Historique* omówiono merytoryczną zawartość tomu oraz poinformowano, że treść wszystkich załączonych map i tablic jest szczegółowo opisana przez autorów danego tomu, w tym przypadku przez Nicholasa Gueudeville. W tekście wprowadzającym do publikacji autor pisze, że „Wszyscy mający udział w rozwoju ludzkiego umysłu, którzy robią dobry użytek z Historii nie są do przecenienia. Ci tu wspomniani, którzy zamieszkują Ziemię, zostali ukształtowani przez tych, którzy przewinęli się w tym wielkim przedstawieniu. Wszystkie idee, te błędne i te słuszne, te

¹¹ Lud dawniej zwany Hotentotami.

dobrze i te złe, te niskie i te szlachetne – wszystkie zdarzenia uwidocznione są na przestrzeni dziejów, a każdy przypadek jest zarówno lekcją jak i nauczka w jakimś stopniu, dla każdego jak i dla wszystkich ludzi, jacy pojawili się na Ziemi, i nie ma niczego, czego nie przewiduje model zachowania. To co się dzieje podczas podróży przez rozległe regiony zdarzeń pod kontrolą rozumnego umysłu, nie zmierza w kierunku fałszywego blasku”. Kilka akapitów dalej dodaje: „Współczesny świat jest pełen prostaków niczym świat przeszły. Tworzy na Ziemi urojenia, w których nie brak wielu intrygantów i sprzymierzeńców; jednym słowem, pierwsi ludzie pozwolili się uwieść, i prawdopodobnie ostatni też nie będą za mądrzy”¹².

Po słowach wstępu dano spis treści tomu I oraz mapy: świata, Europy, Azji, Afryki, Ameryki Południowej oraz Ameryki Środkowej i Północnej.

Właściwy tekst tomu zaczyna dysertacja *Dissertation sur la connoissance des Globes* ilustrowana tablicą wszechświata z mapami: *Nouvelle carte pour conduire a l'Astronomie et a la Geographie...* (No. 8) ilustrującą pojęcia astronomiczne i geograficzne, poprzedzona drzewem genealogicznym rodzin panujących w Europie *Genealogie des familles souveraines de l'Europe...*¹³, tablicą, *Nouvelle carte de la Sphere* (No. 9) zawierającą oba systemy planet Ptolemeusza i Kopernika oraz sfery armilarne, *Mappemonde ou description generale du Globe terrestre* (No. 10), przedstawiającą dwie ziemskie półkule z narysowanymi liniami ekliptyki, równika i zwrotników oraz podziałem politycznym świata. Dotycząca historii powszechnej *Dissertation sur l'Histoire Universelle* zawiera tabelę z wykazem i omówieniem różnych sposobów odliczania biegu czasu, np. według olimpiad, epok, er, lat według kalendarza juliańskiego, kalendarza księżycowego, er chrześcijańskich, epok liczonych według władców i innych. W jej skład wchodzi dwie ryciny: drzewo historii sakralnej (*Chaine de l'histoire sacrée*) i historii świeckiej (*Chaine de l'histoire profane*) oraz plansza *Plan de l'Histoire universelle... Monarchies du Monde... Anciens Etats...* z mapą starego świata i graficznym przedstawieniem greckich siedmiu cudów świata. Dzieje starożytnych państw zaczynają się od Egiptu, Persji i Chin, Grecji *Dissertation sur les Cartes de la Grece* z mapą Grecji antycznej *Carte historique et géographique de l'ancienne Grece...*, imperium Grecji za czasów Aleksandra Wielkiego sięgającego po Indie oraz tablice z kroniką do czasów opanowania przez Rzym. Rozdział *Dissertation sur l'Histoire Romaine* z historycznym tekstem oraz czterema planszami z mapami i towarzyszącymi im tekstami oraz kalendarium dziejów starożytnego Rzymu, podzielone na cztery części: kalendarium dziejów za pierwszych królów Rzymu, kronikę konsulów, kronikę cesarzy oraz władców wschodniej i zachodniej części Imperium Rzymskiego. Te kalendaria ułożone są według kolejności panowania władcy, a hasło stanowi jego imię,

¹² H. Châtelain, *Atlas Historique*, 1739, Tome I, *Preface*, s. [1].

¹³ Pośród nich herb królestwa Polski z ukoronowanym orłem, ale bez herbu władcy.

np. TRAJAN panował 19 lat, 6 miesięcy i 15 dni; data rozpoczęcia panowania oraz charakterystyka jego rządów zawarte są w jednym zdaniu. Kalendarium wschodniej części imperium kończy sułtan Imperium Osmańskiego Ahmed III, który rozpoczął panowanie w 1703 roku¹⁴. Kronikę imperium zachodniego kończy data 1712 – rok rozpoczęcia panowania króla Hiszpanii Karola III.

Dissertation sur Rome Moderne dotyczy świata chrześcijańskiego, roli papieży i ich stolicy w Rzymie. W następnej dysertacji *Dissertation et explication de la premier carte* (oraz pozostałe) zawarto omówienie czterech rycin: mapy Włoch *Nouvelle carte géographique de l'Etat present de l'Italie avec...* (No. 21), planu miasta *Nouveau plan de la Ville de Rome tire par ordre du Pape par Matteo Gregoria de Romans...* (No. 22) oraz tablicę *L'idee generale du conclave de l'exaltation des Papes...* (No. 23). Rozdział kończy plan *Rome Ancienne et Moderne* (No. 24)¹⁵. Po nim umieszczono kronikę *Chronologie des Papes*, ułożoną według kolejności pontyfikatów. Rozpoczyna ją św. Piotr, a kończy Innocenty XII sprawujący władzę w latach 1691–1700. Jako aktualizację dodano w edycji z 1739 r. rozdział *Suite de la Chronologie des Papes* z informacjami o pontyfikatach Klemensa XI, Innocentego XIII i Benedykta XIII – 245. papieża, który zmarł w 1730 roku oraz wspomniano o wyborze nowego papieża Klemensa XII¹⁶.

Kolejne dysertacje dotyczą państw nowożytnych, kolejno *Dissertation sur le Royaume de Naples*, *Dissertation generale sur la France* oraz *Dissertation generale sur l'Histoire d'Espagne*. Opis Zjednoczonych Prowincji Niderlandów *Dissertation sur les Provinces Unies* rozpoczyna sześciostronicowy tekst o początkach dziejów obszaru zbliżonego do dzisiejszego Beneluksu. Następnie opisana została mapa oraz zawartość trzech tablic miedziorytowych. *Chronologie historique des Provinces Unies...* rozpoczyna kalendarium z datą 1553 roku od czasów gwałtownych przemian i powstawania Zjednoczonych Prowincji Niderlandów i okresu panowania namiestnika (*stadhouder*) Wilhelma I Orańskiego, a kończy się na dacie 1731, wielkiego chaosu i sporów między władcami Anglii, Francji i Hiszpanii, powodujących kryzys polityczny i gospodarczy. Poprzedzające tekst sześć ilustracji ciekawie pokazuje specyficzne dla tego kraju zjawiska i fakty.

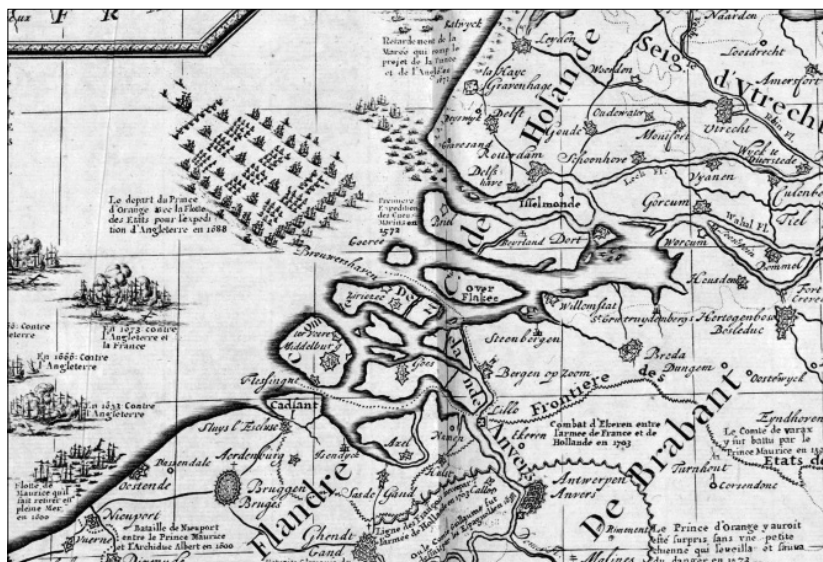
Mapa *Nouvelle carte des Dix-sept Provinces des Pays-Bas* przedstawia graficznie, oprócz ogólnego obrazu geograficznego, wybrane fakty historyczne. Na wodach morza i zatok przylegających do państwa pokazano bitwy morskie i podano ich daty, np. En 1667: Contre l'Angleterre, En 1673 Contre l'Angleterre et la France; En 1639 Contre l'Espagne, En 1652: Contre l'Angleterre; oraz inne fakty Le depart du Prince d'Orange avec la Flotte des Etats pour l'expedition

¹⁴ W tekście brak informacji o obaleniu go w 1730 r.

¹⁵ Plan omówiony w jednej dysertacji z trzecią tablicą. Dla porządku należy dodać, że prawdopodobnie to introligator przeniósł ryciny 23 i 24 w inne miejsce, umieszczając je za kroniką Królestwa Sycylii.

¹⁶ W oryginale: Il eut pour Successeur Laurent Corsini, Florentin, âgé 78 ans, 3 mois & 8 jours. Ce Pape, qui élu le de 11 Juin, prit le nom de Clement XII.

d'Angleterre en 1688 itp. (ryc. 4). W lewym dolnym rogu fragmentu mapy napisy obok portu Nieuport (obecnie Nieuwpoort): na morzu – *Flotte de Maurice qui fait retirer eis pleine Mer en 1600* oraz na lądzie – *Bataille de Nieuport entre le Prince Maurice et l'Archiduc Albert en 1600* dotyczą bitwy podczas wojny holendersko-hiszańskiej prowadzonej w latach 1595–1609. Data 1600 i notki dotyczą wylądowania floty Maurycego Orańskiego w okolicach Ostendy oraz walki z wojskami hiszpańskimi arcyksięcia Albrechta Austriackiego pod Nieuport

Ryc. 4. Fragment mapy *Nouvelle carte des Dix-sept Provinces des Pays-Bas* prezentujący oznaczenia bitew morskich na Morzu Północnym u wybrzeży Niderlandów (H. Châtelain, *Atlas Historique*, 1839, Tome I, No. 40)

i pokonania ich 2 lipca tegoż roku¹⁷. Pozostałe ikonograficzne przedstawienia bitew morskich były przypomnieniem wieloletniego (1652–1673) konfliktu między Anglią a Niderlandami zapoczątkowanego nieporozumieniami w kwestii handlu morskiego i napadami na holenderskie konwoje płynące w kierunku Bałtyku oraz Atlantyku.

Zamieszczone po mapie Niderlandów dwie plansze: *Carte Historique & Chronologique pour Servir d'Introduction à l'Histoire des Provinces-Unies des Païs-Bas* oraz *Carte Historique & Chronologique pour servir à l'Histoire des Provinces-Unies des Pais-Bas* zawierają: pierwsza wykaz władców panujących w hrabstwie Holandii (w latach 863–1558, czyli do koronacji ostatniego władcy Filipa III) i Flandrii (od 860 do 1665 r., czyli daty początku panowania cesarza Karola IV),

¹⁷ Bas Kist, *A Spanish-Dutch Military Confrontation. Battle of Nieuwpoort, July 2nd 1600*, „Militaria. Revista de Cultura Militar”, nr 7, Madrid 1995, s. 297, 299.

druga zaś wykaz królów Hiszpanii i gubernatorów Flandrii oraz dowódców armii. Kolejna plansza zatytułowana *Gouvernement des Etats des Sept Provinces Unies* pokazuje konsylia konfederacji prowincji: Holandii, Zelandii, Utrechtu, Groningen, Geldrii, Overijssel i Fryzji, tworzących Republikę Siedmiu Zjednoczonych Prowincji. Stany Prowincji oraz Stany Generalne kraju są przedmiotem ilustracji (ryc. 5a). Plansza *Gouvernement de la Compagnie des Indes Orientales tant en ces Provinces que dans les Indes* przedstawia izby handlowe w poszczególnych miastach, np. Amsterdamie, Rotterdamie, Hoornie i innych oraz konsylia i inne władze podlegające Holenderskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej (VOC) (ryc. 5b).

a

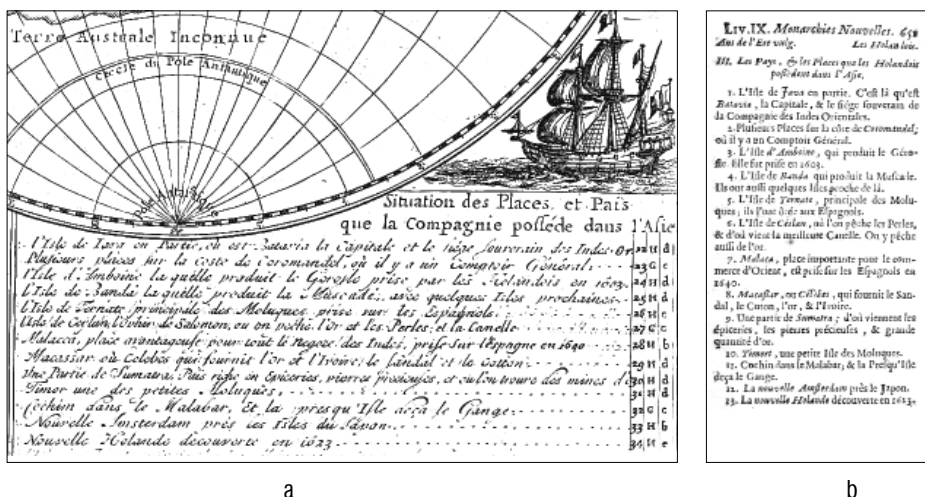

b

Ryc. 5. Ilustracje z plansz *Atlas Historique*, 1839, *Tome I*, No. 43, 44 obrazujących władze niderlandzkie: (a) obrady Stanu Prowincji Fryzji oraz (b) Izbę w Holenderskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej, której siedzibą był Ho[ol]orn

Całość informacji graficznej dopełnia mapa *Mappe-Monde pou connoitre les progrès & les conquestes les plus Remarquables des Provinces-Unies, Ainsy que celles des Compagnies d'Orient et d'Occident...* (Tom I, No. 45) odkrywania nowych ziem i ich kolonizowania, np. przez Portugalię, Hiszpanię i kompanię holenderską. Na morzach oznaczono kropkowaną linią szlaki odkrywców, np. *Route du tour du Monde d'Olivier de Nort*. W czterech rogach mapy umieszczono teksty. Ich treść została skopiowana (jak wiele innych danych w omawianej encyklopedii) z dzieła Pierrea Le Lorrain de Vallemonta *Les Elements de l'Histoire ou Ce qu'il faut savoir De Chronologie De Geographie, De Blazon, De l'Histoire Universelle...* Paris, 1702. W spisie w prawym dolnym rogu tej mapy pt. *Situation des Paces ert Pais que la Compagnie possède dans l'Asie* wymienione obszary, którymi władała i z którymi handlowała Holenderska Kompania Wschodnioindyjska oraz ziemie odkryte przez wyprawy holenderskie, np. 34¹⁸ *Nouvelle Hollande decouverte en 1623* (dzisiejsza Australia). Całość tekstu

¹⁸ Numer zapisany na mapie obok nazwy geograficznej oraz powtórzony w spisie obok objaśnienia.

Ryc. 6. Porównanie zawartości tekstów: (a) *Situation des Places et Pais que la Compagnie possède dans l'Asie* na mapie H. Châtelaina *Mappe-Monde ...* (Tome I, No. 45) z (b) – tekstem *Les Pays, & les Places que les Hollandois possèdent dans l'Asie* z dzieła P. Le Lorrain de Vallemonta *Les Éléments de l'histoire...* Paris 1702, t. 3, s. 651

w tym spisie pochodzi z rozdziału zatytułowanego *Les Conquetes, & les Etablissements des Hollandois, dans les IV. Parties du Monde...*, znajdującego się w tomie III, na s. 651 (ryc. 6).

W analogiczny sposób jak Zjednoczone Prowincje Niderlandów opisano w omawianej encyklopedii inne kraje Europy, a także regiony bardziej egzotyczne. W każdym przypadku starano się tak dobrać materiał informacyjny aby zaznaczyć podstawowe wiadomości oraz zainteresować czytelnika przez dodanie wiadomości specyficznych i charakterystycznych dla opisywanego regionu. W dalszej części artykułu zostaną jako przykłady przedstawione wybrane fragmenty (po jednym z tomów III, IV, V i dwa z VI) omawianej encyklopedii, charakterystyczne dla sposobu narracji w publikacji i jednocześnie ciekawostki zilustrowane całopłanszowymi rycinami.

6. Zawartość pozostałych tomów *Atlas Historique*

W tomie III *Atlas Historique...* w edycji z 1720 r. w dysertacji *Disertation sur l'Ecosse et sur la Grande Bretagne* po stronie 130 włączono dwie mapy: Szkocji – *Nouvelle Carte d'Ecosse où l'on fait observer l'Etat de la Noblesse, les Villes...* oraz Irlandii – *Carte Ancienne et Moderne de l'Irlande, avec quelques remarques sur son gouvernement et sur l'état present de cette isle...* Na mapie Irlandii podano zarówno starożytne i współczesne (autorowi) nazwy miast i krain zaczerpnięte z języka celtyckiego, np. *Tyrone* – kraina położona na północy

a

b

Ryc. 7. Fragmenty: (a) – mapy H. Châtellaina *Carte Ancienne et Moderne de l'Irlande ...* (Tome III, No. 57) oraz (b) – mapy K. Ptolemeusza w redakcji Gerarda Mercatora wydanej w 1578 r., przedstawiające północne obszary Irlandii z oznaczonymi żyjącymi tu ludami z grupy celtyckiej

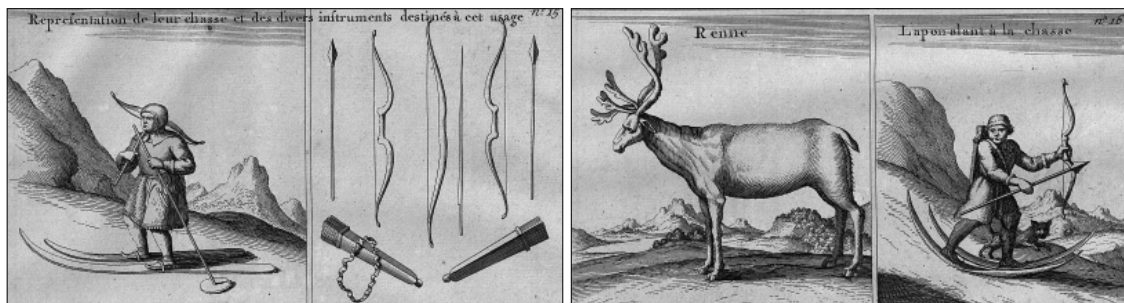
Irlandii, na wschód od niej *Antrim*, a na zachód *Tirconnel* (ryc. 7a), jak i nazwy plemion celtyckich, np. *Venicniens* – na północnym-zachodzie wyspy, *Erdiens* – na południe od nich, *Rnobogdiens* – na północnym wschodzie wyspy, *Dariens* (w spisie zapis *Darins*), *Woluntiens* (w spisie zapis *Voluntiens*) i inne (ryc. 7a).

Położenie geograficzne a także brzmienie części nazw plemion oparte zostało na danych zaczerpniętych z *Geografii* Klaudiusza Ptolemeusza¹⁹, np. *Venicnij*, *Erdini*, *Robogdij*, *Darnij*, *Voluntij* (ryc. 7b). W otaczającym mapę Irlandii tekście opisano pochodzenie, prawa i zwyczaje Irlandczyków, a tekst w ramce zawiera listę władców Irlandii i jej historię w ujęciu chronologicznym.

Z tomu IV *Atlas Historique...* w edycji z 1735 r. jako przykład regionu trochę bardziej egzotycznego, ale położonego w Europie wybrano Laponię, opisaną

¹⁹ Do porównania wybrano mapę i wersję pisowni z *Geografii* w redakcji Gerarda Mercatora.

w rozdziale *Dissertation sur la Laponie et sur le gouvernement de ses peuples*. Kraina już wcześniej była znana z sensownych opisów oraz map publikowanych od połowy XVI wieku. Głównie przyczynił się do tego arcybiskup Uppsali Olaus Magnus Gothus opracowując mapę *Carta marina et descriptio septentrionalium terrarum...*, wydaną po raz pierwszy w 1539 roku²⁰ oraz obszerny tekst *Historia de gentibus septentrionalibus, earumque diversis statibus, conditionibus, moribus, ritibus...* wydawany wielokrotnie, m.in. w Rzymie w roku 1555.

a

b

Ryc. 8. Sceny rodzajowe na rycinach towarzyszących wydanym tekstom o Laponii: (a) H. Châtelaina *Maniere d'aler a la chasse et des differens animaux de Laponie. Planche 6.* w dziele Châtelaina (Tome IV, No. 16) oraz (b) Olaus Magnusa w *Historia de gentibus septentrionalibus...* 1555 (*Liber Quartus. Cap. XII. De venatione Lapponum*, s. 146)

Kilkustronicowy tekst N. Gueudeville'a jest bogaty w wiedzę etnograficzną, podobnie jak towarzyszące mu ilustracje. Autor pisze o sposobach podróżowania rodzin zabierających ze sobą dzieci, o zabawach i szkoleniu młodzieży w łucznictwie, o obrządkach religijnych, o magii, o kształcie domów i ich budowie, o używaniu reniferów do transportu, o pierwotnym podziale prac pomiędzy kobietami a mężczyznami, o wytwarzaniu sposobem rzemieślniczym

²⁰ L. Szaniawska, *Południowy Bałtyk i ziemie polskie na portolanach wykonanych w krajach śródziemnomorskich od początku XIV do końca XVI wieku*, w: *Kartografia morska i krain nadbałtyckich*, Szczecin 2014, s. 25–27.

podstawowych produktów i handlu nimi, o zaprzęgnięciu reniferów do sań, itp. Całość opisu sporządzona została w sposób wyważony bez upiększania go w niestworzone historyjki. Rycina 8a przedstawia Laponczyków poruszających się na nartach, ich łuki i strzały oraz spokojnie stojącego renifera (porównaj z ryc. 11a przedstawiającą potwora pożerającego ludzi u wybrzeży Norwegii z *Kosmografii* S. Münstera). Z kolei rycina 8b zaczerpnięta z dzieła Olausu Magnusa, pokazuje, że dla Châtelaina źródłem danych o Laponii były wcześniejsze wiarygodne publikacje lub późniejsze przekazane przez naśladowców.

Jako przykład wiarygodności danych dotyczących państw Azji wybrano opisy obyczajów, które na pozór wydają się mało istotne. W tomie V *Atlas Historique...* w edycji z 1732 r. omówienie Imperium Osmańskiego rozpoczyna rozdział *Premiere dissertation sur la Turquie en Asie*. Zawartość rozdziału została zestawiona w podobny sposób jak w przypadku krajów europejskich, a na końcu tekstu dodano frapującą ciekawostkę. Wśród pięciu plansz ilustrujących tekst znalazło się przedstawienie charakterystycznego dla społeczności islamskich oddzielnego spędzania wolnego czasu przez osoby obu płci – kobiety rozmawiają przy filiżance kawy, natomiast mężczyźni grają w szachy oraz palą długie fajki. W tekście pod ilustracją z siedzącymi kobietami wyjaśniono, że tutejszym zwyczajem jest picie co godzinę wody lub „Kahue”, w Europie nazywanej kawą. Na kolejnej planszy są pokazane oraz opisane nakrycia głów eleganckich pań i janczarów – mieszkańców Stambułu. Na planszy przedstawiającej portrety najważniejszych oficjeli imperium umieszczono postać sułtana, wielkiego wezyra, agi janczarów (*Janissaire Age*) oraz paszy – admirała (*Capitan Bacha*). Uzupełnieniem poprzedniej planszy są postacie stojące w hierarchii władzy nieco niżej: mufti, emir, imam i patriarcha grecki. Zapewne dla dodania lekkości informacji włączono scenę rodzajową – tańczących derwiszy (*Dervichs qui tournent dans le Temple de Pera*). Pod nią objaśniono, że w świątyni derwiszy w dzielnicy Pera (obecnie Beyoğlu) na północnym brzegu Złotego Rogu po europejskiej stronie Stambułu (*Temple Dervichs de Pera, Berg de la Romanie separé de Constantinople*) odbywają się obrzędy religijne i jednym z nich jest zespołowy taniec wirujących derwiszy. Jak dzisiaj wiadomo, jest to zakon medytujący, którego członkowie przy muzyce oddają się tańcowi. Ubrani są w długie do ziemi suknie i wysokie kapelusze. Na grafice (ryc. 9a) widoczna jest część ceremonii, podczas której derwisze kłaniają się sobie nawzajem, wdychają boskie tchnienie i tworzą procesję po sali. Zadaniem ryciny 9b jest, tak jak w poprzednim przykładzie, pokazanie źródła informacji. W tym przypadku była nim publikacja francuskiego rytownika Bernarda Picarta, pracującego także w Niderlandach. Jego grafiki ilustrowały książki²¹ i były często kopiowane.

²¹ U schyłku życia B. Picart opracował dziesięciotomowe dzieło pt. *Cérémonies et coutumes religieuses de tous les peuples du monde...*, w którym omówił ogromny zebrany materiał na temat wierzeń i rytuałów religijnych z różnych części świata.

a

b

Ryc. 9. Ceremonia derwiszy przedstawiona na rycinach: (a) H. Châtelaina, *Tome V, No. 17, Pag. 40* oraz (b) według Bernarda Picarta z dzieła Charlesa de Ferriol *Recueil de cent Estampes representant differentes Nations du Levant...* Paris, 1714–1715, pl. 43²²

W tomie VI *Atlas Historique...* z roku 1732, na stronie 83 rozpoczyna się rozdział *Dissertation sur le Canada ou la Nouvelle France* dotyczący ziem dzisiejszej Kanady. Jego pierwsze zdanie brzmi: „Depuis l'année 1504 [?] que les Francois découvrirent ce grand Païs, ils lui ont donné le nom de Nouvelle France. Les Espagnols en avoient fait la déécouverte les premiers...”. Ale skąd się wzięła ta data? Również stwierdzenie, że wschodnie ziemie dzisiejszej Kanady odkryli

²² D. Brafman, *Picart, Bernard, Hermes and Muhammad*, Los Angeles, 2010, s. 145.

Hiszpanie, nie do końca potwierdzają wyniki współczesnych badań historycznych. Natomiast informacja zapisana na mapie H. Châtelaina *Carte du Canada ou de la Nouvelle France, & des découvertes qui y ont été faites, Dressée sur les observations les plus Nouvelles, & Sur divers Mémoires tant Manuscrits qu'imprimez* w tekście *Remarque Historique* jest dość niepozorna, ale ma znaczącą wartość informacyjną i rozpoczyna się od słów: „Kanada to mały kraj położony wzdłuż rzeki Świętego Wawrzyńca. Została odkryta w 1504 r. przez rybaków bretońskich, którzy pływali tam wielokrotnie. Kapitan Thomas Aubert z Dieppe potwierdził to w roku 1508. Florentyńczyk Giovanni da Verrazzano z powodu braku żywności dopłynął tam w 1525 r. i przez wzgląd na króla Franciszka I, który wysłał go w celu znalezienia na północy przejścia do mórz południowych, nazwał-tutejsze ziemie Nową Francją...”²³.

Ten pierwszy okres odkrywania i poznawania wschodnich wybrzeży Kanady nie jest taki oczywisty. Wydaje się, że jeszcze dużo pozostało do zbadania. Większość źródeł i współczesnych opracowań pomija lub dodaje niektóre wyżej wymienione przez N. Gueudeville’a fakty. Nie znalazłam dwóch prac, w których opisywanoby je w ten sam sposób. Najważniejsze udokumentowane wydarzenia i te, które podano w nocie na mapie oraz inne zebrane z kilku źródeł zacytowano niżej:

– W roku 1497 odkrywcami Nowej Fundlandii i Labradoru byli dwaj weneccy żeglarze John i Sebastian Cabotowie, obaj w służbie króla Anglii Henryka VII²⁴.

– W roku 1500 na rozkaz króla portugalskiego wypłynął z Lizbony żeglarz Gaspar Cortereal... i dotarł do Labradoru. Przywiózł stamtąd pewną liczbę krajowców i kilka białych niedźwiedzi²⁵. Trochę odmiennie zapisano w Wikipedii: W roku 1501 Gaspar Corte-Real zorganizował wyprawę i wraz z bratem Miguelem dotarli do Labradoru i Nowej Fundlandii, biorąc do niewoli około 60 Indian²⁶.

– Kraje północnej Ameryki były odkryte w 1504 r. przez rybaków bretońskich²⁷.

– Z roku 1504 pochodzi pierwszy dokument, w którym wspomina się o bretońskich rybakach u wybrzeży Nowej Fundlandii. Możliwe, że przybywali wcześniej, a może nawet przed pierwszą wyprawą Krzysztofa Kolumba²⁸.

– W roku 1508 Thomas Aubert wypłynął statkiem „La Pensée”, należącym do armatora Jeana Ango z Dieppe, prawdopodobnie dotarł do Nowej Fundlandii

²³ W oryginale: *Le Canada tire son nom d'un petit pays situe le long de la Riviere de Saint Laurent. Il fut decouvert l'an 1504, par des Pecheurs Bretons, qui y furent jettez par la tempête. Le Capitaine Thomas Aubert de Dieppe le reconnut en 1508. Jean Verrazzan, Florentin, qui faute de vivres, y aborda en 1525, lui donna le nom de Nouvelle France, en consideration du Roi François I...*

²⁴ *Atlas odkryć*, Warszawa: Świat Książki, 1998, s. 120–121.

²⁵ J. Babicz, W. Walczak, *Zarys historii odkryć geograficznych*, Warszawa: PWN, 1968, s. 158.

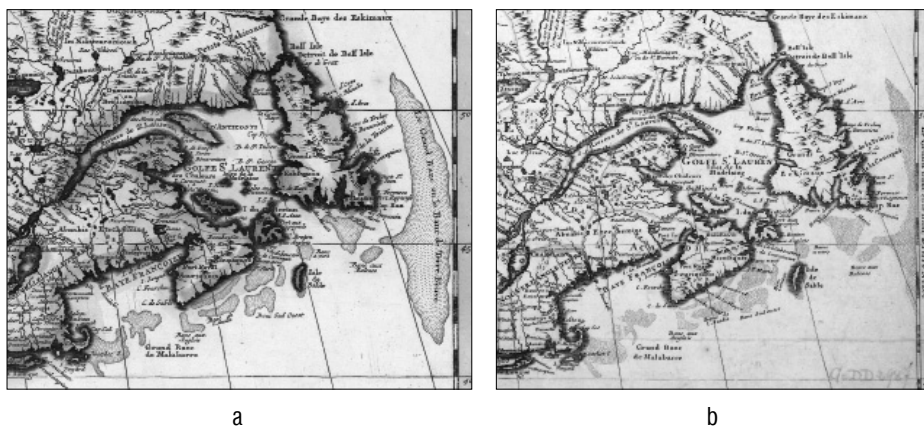
²⁶ https://pl.wikipedia.org/wiki/Gaspar_Corte-Real (dostęp 27.03.2018)

²⁷ Fr. Noel, *Nouveau Dictionnaire des Origines inventions et decouvertes...* 1827, t. 1, s. 168.

²⁸ M. Fournier, *Les bretons en Amérique française 1504-2004*, 2004, <https://www.nhu.bzh/bretons-canada-immigration/>

i ujścia rzeki Świętego Wawrzyńca, i w 1509 r. przywiózł siedmiu tubylców, co opisał drukarz Estienne w języku łacińskim. W 1512 r. Indianie zostali ochrzczeni w Rouen²⁹.

– Florentyńczyk Giovanni da Verrazzano dopływając do Fundlandii i Labradoru odkrył te ziemie dla króla Francji. Po powrocie 8 lipca 1524 r. użył nazwy Nowa Francja w roku 1525³⁰, natomiast nazwy *Francesca* i *Lavoradore* naniósł na mapę Visconte Maggiolo w 1527 r.³¹, a nazwę *Nova Gallia* – brat Giovanniego Hieronim w 1529 roku³².

Ryc. 10. Fragmenty map wschodnich wybrzeży Kanady według: (a) H. Châtelaina oraz (b) G. de L'Isle pt. *Carte du Canada ou de la Nouvelle France et des découvertes qui y ont été faites*

Jak wspomniano wyżej, wszystkie mapy do encyklopedii rytował H. Châtelain na podstawie map kartografa Guillaume de L'Isle wydanych w roku 1703 w Paryżu przez autora. Obie wersje map Kanady są do siebie bardzo podobne, są przerysowane, ale odbite z nowo rytowanych płyt, co zaprezentowano na rycinie 10 pokazującej wschodnie wybrzeża Kanady. Większość całostronicowych map w tej encyklopedii ma również treść zbliżoną do swoich pierwowzorów autorstwa G. de L'Isle.

Ostatnim przykładem szczegółowych prezentacji wiarygodnych zjawisk w *Atlas Historique...* jest rycina o treści przyrodniczej. Pochodzi z tomu VI edycji z 1732 roku. W tomie tym w większości omówiono regiony egzotyczne i mało znane Europejczykom. We wcześniejszych publikacjach relacje z podróży często

²⁹ [https://fr.wikipedia.org/wiki/Thomas_Aubert_\(navigateur\)](https://fr.wikipedia.org/wiki/Thomas_Aubert_(navigateur)) (dostęp 27.03.2018) oraz J. Lehuénen, 1981: *Le rôle des pêcheurs morutiers dans la découverte de l'Amérique du Nord*, <http://grandcolombier.com/2008/09/18/le-role-des-pecheurs-morutiers-dans-la-decouverte-de-lamerique-du-nord/> (dostęp 27.03.2018)

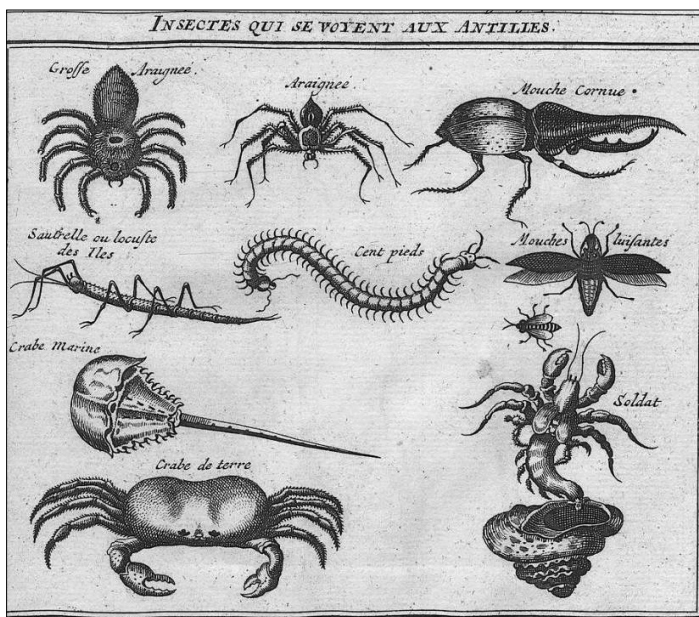
³⁰ Na mapie H. Châtelaina *Carte du Canada ou de la Nouvelle France...*

³¹ https://en.wikipedia.org/wiki/Giovanni_da_Verrazzano

³² https://fr.wikipedia.org/wiki/Giovanni_da_Verrazzano

a

b

Ryc. 11. Porównanie rzetelności prezentacji zwierząt: (a) monstrum u wybrzeży Norwegii *Monstra in Nodruuegia*³³ według Sebastiana Münstera oraz (b) stawonogi na Antylach *Insectes qui se voyent aux Antilles* w *Dissertation generale sur les Antilles...* H. Châtelaina (Tome VI, No. 36), s. 158³⁴

były tak formułowane, aby przede wszystkim zabawić czytelnika, niekoniecznie podając mu rzeczywiste dane. Często nawet o niezbyt odległych obszarach wieści były bałamutne. Świetnym przykładem jest cytowana już *Kosmografia* S. Münstera i pływające na wodach Norwegii monstra (ryc. 11a). Natomiast opisane przez N. Gueudeville'a i pokazane na planszach przykłady fauny i flory nawet z dalekich obszarów jak Panama³⁵ lub Filipiny, Moluki czy Antyle,

³³ S. Münster, *Cosmographiae universalis...*, 1552, Liber III, s. 833.

³⁴ H. Châtelain, *Atlas historique*, 1732, Tome VI, No. 36, s. 158.

³⁵ H. Châtelain, *Atlas historique*, 1732, Tome VI, No. 29, s. 116.

to rzetelnie narysowane przez badaczy przyrodników okazy tamtejszych zwierząt i roślin. W rozdziale *Dissertation generale sur les Antilles...* na planszy *Particularitez curieuses de l'Ile de St. Christopher et de la Province de Bemerin dans les Antilles* (Tome VI, No. 36.) obok trzech krajobrazów pokazano trzy plansze ze zwierzętami. Pierwsza z rybami i jaszczurkami, druga z ptakami i trzecia pt. *Insectes qui se voyent aux Antilles* z okazami opisanymi jako: wielki pająk – być może *Phidippus regius* (*Grosse Araignée*), pająk (*Araignée*), samiec rohatyniec herkules łac. *Dynastes hercules* (*Mouche Cornue* czyli mucha rogata), szarańcza patyczkowata z rodziny *Proscopiidae* (*Sautrelle ou locuste des Iles*), stonoga (*Cent pieds*), muchy świecące (*Mouches luisantes*), skrzyplocz (*Crabe Marine*, obecnie fr. la limule), krab (*Crabe de terre* czyli krab lądowy) i wychodzący z muszli krab pustelnik (*Soldat* czyli bojownik) (ryc. 11b). Jeżeli nawet nazwy tych zwierząt uległy zmianie, jak również to, że obecnie są klasyfikowane jako stawonogi, to i tak ich rysunki są bardzo profesjonalne i na ich podstawie można określić prawidłową nazwę, według dzisiejszego stanu wiedzy.

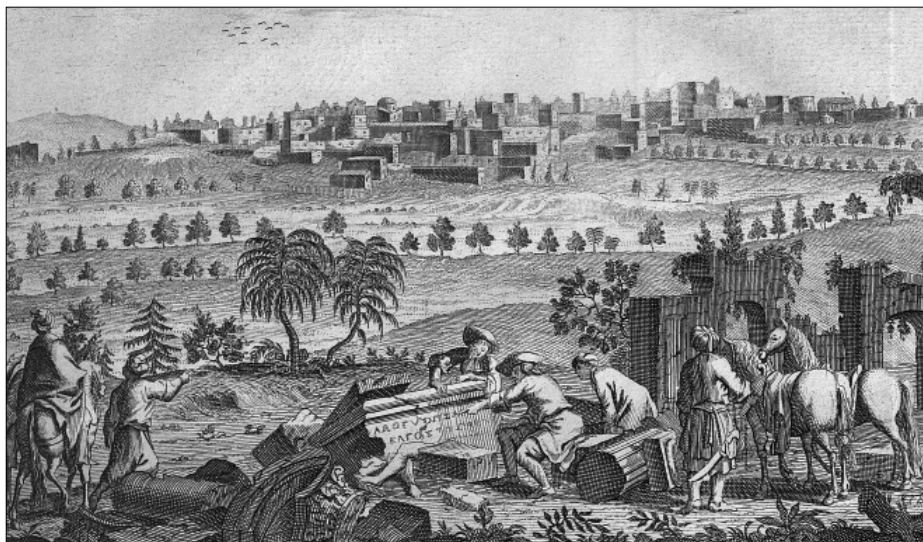
7. Podsumowanie

W artykule starano się wykazać, że *Atlas Historique* jest bogato ilustrowaną encyklopedią. Należy go umieścić między takimi encyklopediami, jak *Etymologiae* Izidora z Sewilli oraz *Encyclopédie* Denisa Diderota.

Omówione dzieło charakteryzuje duża liczba faktów zawartych w tekście, a dodatkowe objaśnienia są zapisywane na marginesach map i ilustracji. Jak na XVIII-wieczną publikację, wiadomości są bardzo skoncentrowane. Również teksty historyczne to w przeważającej liczbie zestawienia związanych haseł, np. o wydarzeniach za panowania danego władcy, w tym o prowadzonych wojnach, układach pokojowych, zamachach itp. Kilka z nich przytoczono w artykule.

Zawartość merytoryczna *Atlas Historique* pochodziła z wielu wcześniejszych publikacji i w czasie wieloletniego procesu wydawniczego była aktualizowana. Niezaprzeczalny był wpływ wielotomowych publikacji z początku XVIII wieku: Pierre'a Le Lorrain de Vallemonta *Élemens de l'histoire, ou Ce qu'il faut savoir de chronologie, de geographie, de blazon, de l'histoire universelle...*, wydanej w Paryżu oraz Nicolasa Gueudeville'a *Le grand theatre historique: ou, Nouvelle histoire universelle, tant sacrée que profane, depuis la création du monde, jusqu'au commencement du XVIII siècle...*, wydanej w Leidzie, których treści były w ogromnym stopniu wykorzystane przez Châtelainów i F. L'Honoré. Świadczy to o pragmatycznym podejściu wydawców do zebrania i rozpowszechnienia wiedzy typu encyklopedycznego. Natomiast wprowadzenie do tytułu pojęcia *Atlas...* było tylko chwytem marketingowym, którego zadaniem było przedstawienie publikacji jako okazałego dzieła ilustrowanego zbiorem kunsztownych grafik.

Towarzyszący ilustracjom francuskojęzyczny tekst dotyczy takich dziedzin jak kosmografia, geografia, historia powszechna i poszczególnych państw dotycząca dziejów politycznych oraz współczesnej roli politycznej, genealogia rodów, heraldyka, etnografia, historia biblijna oraz nowiny dotyczące egzotycznych krajin, jak wzmianki o zwyczajach ludności oraz jej religijnych obrzędach, a także o egzotycznych roślinach i zwierzętach.

Ryc. 12. Fragment ilustracji *Vue et description de Bethleem et de Nazareth et de plusieurs Singularitez curieuses qui Sevoient dans ces lieux Saints* (H. Châtelain, *Atlas Historique*, Tome V, No. 25)

Rozdziały ułożono według kontynentów: Europa, Azja, Afryka i obie Ameryki, a w drugim rzędzie według państw, w zaprezentowaniu których starano się dobrać tak materiał informacyjny, aby przekazać podstawowe wiadomości i zainteresować czytelnika nowinkami charakterystycznymi dla opisywanego regionu. Dzieje każdego kraju obejmują wiele aspektów życia politycznego, gospodarczego, zjawisk kulturowych dawnych i współczesnych społeczności.

Zamysł autorów *Atlas Historique* w interesujący sposób przekazuje ilustracja zamieszczona w tomie V, przedstawiająca podróżników odkrywających ruiny dawnej cywilizacji, przejeżdżających przez tereny uprawne i mających w perspektywie zwiedzenie współczesnego im miasta Betlejem (ryc. 12). A więc grafika jest alegorią wnikliwego poznawania świata.

Źródła

Châtelain, Henri, *Atlas Historique, ou Nouvelle Introduction A l'Histoire, à la Chronologie & à la Géographie Ancienne & Moderne; Représentée dans de Nouvelles Cartes, Où l'on remarque l'établissement des Etats & Empires du Monde, leur durée, leur chute, & leurs differens Gouvernemens; La Chronologie des Consuls Romains, des Papes, des Empereurs, des Rois & des Princes, &c. qui ont été depuis le commencement du Monde, jusqu'à présent: Et la Généalogie des Maisons Souveraines de l'Europe.* Par Mr. C. *** [Châtelain] Avec des Dissertations sur l'Histoire de chaque Etat, par Mr. Gueudeville. Tome Premier. Contenant la Grèce, l'Histoire Romaine, Rome Moderne, Naples, la France, l'Espagne, & les Provinces-Unies. Dernière Edition, corrigée & augmentée. A Amsterdam: chez Zacharie Châtelain, 1739.

Châtelain, Henri, *Atlas Historique ou Nouvelle Introduction A l'Histoire, à la Chronologie & à la Géographie Ancienne & Moderne; Représentée dans de Nouvelles Cartes, Où l'on remarque l'Etablissement des Etats & Empires du Monde, leur durée, leur chute, & leurs differens Gouvernemens; La Chronologie des Consuls Romains, des Papes, des Empereurs, des Rois & des Princes, &c. qui ont été depuis le commencement du Monde, jusqu'à présent: et la Généalogie des Maisons Souveraines de l'Europe; par M^r. C. *** [Châtelain]* Avec des Dissertations sur l'Histoire de chaque Etat. Par M^r. Gueudeville. Tome II. Première Partie. *Qui comprend l'Allemagne, la Prusse, la Hongrie, & la Boheme.* Nouvelle Edition. Revûë, corrigée & considerablement augmentée. A Amsterdam: chez Zacharie Châtelain, Libraire, 1737.

Châtelain, Henri, *Atlas Historique, ou Nouvelle Introduction A l'Histoire, à la Chronologie & à la Géographie Ancienne & Moderne; Représentée dans de Nouvelles Cartes, Où l'on remarque l'Etablissement des Etats & Empires du Monde, leur durée, leur chute, & leurs differens Gouvernemens; La Chronologie des Consuls Romains, des Papes, des Empereurs, des Rois & des Princes, &c. qui ont été depuis le commencement du Monde, jusqu'à présent: et la Généalogie des Maisons Souveraines de l'Europe; par M^r. C. *** [Châtelain]* Avec des Dissertations sur l'Histoire de chaque Etat. Par M^r. Gueudeville. Seconde Partie. Ou Tome III. *Qui comprend la Grande Bretagne, l'Irlande, la Suisse, la Savoye, la Lorraine, & la Republique de Venise.* Nouvelle édition. A Amsterdam: chez l'Honoré & Châtelain Libraires, 1720.

Châtelain, Henri, *Atlas Historique, ou Nouvelle Introduction A l'Histoire, à la Chronologie & à la Géographie Ancienne & Moderne; Représentée dans de Nouvelles Cartes, Où l'on remarque l'Etablissement des Etats & Empires du Monde, leur durée, leur chute, & leurs differens Gouvernemens; La Chronologie des Consuls Romains, des Papes, des Empereurs, des Rois & des Princes, &c. qui ont été depuis le commencement du Monde, jusqu'à présent: Et la Généalogie*

des Maisons Souveraines de l'Europe. Par M^r. C. *** [Châtelain] Avec des Dissertations sur l'Histoire de chaque Etat. Par M^r. Gueudeville. Tome IV. *Qui comprend le Dannemarck, la Suede, la Pologne, la Moscovie, la Turquie, &c.* Nouvelle edition, Revue, corrigée, & considerablement augmentée. A Amsterdam: chez Zacharie Chatelain, 1735.

Châtelain, Henri, *Atlas Historique, ou Nouvelle Introduction A l'Histoire, à la Chronologie & à la Géographie Ancienne & Moderne; Représentée dans de Nouvelles Cartes, Où l'on remarque l'Etablissement des premiers Etats & des plus anciens Empires du Monde, leur durée, leur chute, & leur differens Gouvernemens; La Chronologie des Empereurs, des Rois, des Princes &c. qui ont été depuis le Commencement du Monde, jusqu'à présent, leurs Successions Généalogiques, tirés des monumens les plus authentiques; l'Histoire du Commerce des Compagnies d'Orient & de toutes leurs découvertes, marquées dans des Cartes très-exactes, avec les Comptoirs & les Forts de chaque Nation, les routes des Voyageurs &c. Le tout accompagné d'un nombre considerable d'Estampes & Figures deffineés & gravées d'après les Originaux, par les plus habiles Maîtres, représentant ce qu'il y a de plus remarquable dans la Religion, les habillemens, usages & productions de chaque Païs.* Par M^r. C. *** [Châtelain]; Avec des Dissertations sur l'Histoire de chaque Etat, Par M^r. Gueudeville. Tome V. *Qui comprend l'Asie en général & en particulier, l'Assyrie, l'Armenie, la Georgie, la Turquie Asiatique, la Terre Sainte, l'Arabie, la Perse, la Tartarie, les Etats du Grand-Mogol, les Indes Orientales, la Chine, le Japon, & le Royaume de Siam.* Seconde edition, corrigée et augmentée. A Amsterdam: chez Zacharie Châtelain, 1732.

Châtelain, Henri, *Atlas Historique, ou Nouvelle Introduction A l'Histoire, à la Chronologie & à la Géographie Ancienne & Moderne; Représentée dans de Nouvelles Cartes, Où l'on remarque l'Etablissement des premiers Etats & des plus anciens Empires du Monde, leur durée, leur chute, & leurs differens Gouvernemens; La Chronologie des Rois d'Egypte, selon leurs diverses Races, depuis commencement de la Monarchie; leurs Successions Généalogiques, tirés des monumens les plus authentiques; l'Histoire du Commerce des Compagnies d'Orient & de toutes leurs découvertes, marquées dans des Cartes très-exactes, avec les Comptoirs & les Forts de chaque Nation, les routes des Voyageurs &c. Le tout accompagné d'un nombre considerable d'Estampes & Figures deffineés & gravées d'après les Originaux, par les plus habiles Maîtres, représentant ce qu'il y a de plus remarquable dans la Religion, les habillemens, usages & productions de chaque Païs.* Par M^r. C. *** [Châtelain] Avec des Dissertations sur l'Histoire de chaque Etat, par M^r. Gueudeville. Tome VI. *Qui comprend l'Afrique & l'Amerique Septentrionale & Meridionale, tant en général qu'en particu-*

lier; l'Egypte, la Barbarie, la Nigritie, la Guinée, l'Ethiopie, le Congo, la Cafrerie & le Cap de Bonne Esperance; la Canada ou la Nouvelle France, la Louisiane ou le Mississipi, la Virginie, la Floride, le Mexique, le Perou, le Chili & le Bresil; avec les Iles de Madagascar, les Philippines, les Moluques, les Antilles & l'Ile de Ceylan. Seconde Edition, corrigée et augmentée. A Amsterdam: chez Zacharie Châtelain, 1732.

Châtelain Henri, Limiers H.P. de, *Supplément à l'Atlas Historique, Contenant Diverses pièces de Chronologie, de Genealogie, d'Histoire, & d'autres Sciences, qui avoient été omises dans les précédens Volumes. Sçavoir: La Chronologie des Etats & Empires du Monde avant & après Jesus-Christ, les Cartes des deux Empires d'Orient & d'Occiden, la Genealogie de la Maison Imperiale d'Autriche avec le Blason de ses Armes; celle des Souverains issus de la Maison Royale de France, & de l'Empire; celle des Rois de France sous les trois Races; celle des Comtes de Dreux & de Bretagne; celle des premiers Rois de Naples; des Rois d'Espagne, de Navarre, & de Portugal; de la Maison de Courtenay; de la Famille Royale de Brunswick-Lunebourg, & de la Maison de Wassenaar. La Chronologie de l'Histoire Sacrée & Profane selon les divers periodes du Monde; la Genealogie de Jesus-Christ, une Carte des Conciles Generaux & particuliers; une autre pour conduire à l'Intelligence de l'Histoire Ecclesiastique & des Persecutions; une autre sur la Fable; sur les Ordres Militaires; sur le Blason, sur les Fortifications; sur la Marine &c. Par M^r. C. *** [Châtelain] Avec des Dissertations sur chaque sujet, Par M^r. H. P. de Limiers, Docteur en Droit. Tome VII. & dernier. A Amsterdam, chez l'Honoré & Châtelain Libraires, 1720.*

Gueudeville, Nicolas, *Le grand theatre historique, ou, Nouvelle histoire universelle, tant sacrée que profane, depuis la création du monde, jusqu'au commencement du XVIII siècle: Contenant une fidèle & exacte description de ce qui s'est passé de plus memorable sous les quatre premieres Monarchies, des Assyriens, des Perses, des Grecs, & des Romains... Avec la Suite de l'Histoire Romaine Sous les Empereurs d'Orient & d'Occident: La Fondation, les Progres, les Changemens, la Decadence, la Ruine, ou la continuation des Etats, Royaumes & Républiques de la Chrétienté; Où l'on voit les Actions les plus remarquables, des papes, des empereurs, des rois, et des grands capitaines, Les invasions, les conquêtes, les révolutions des Infidèles: les Progrès de l'Evangile, ses Persecutions & ses Triomphes: la naissance, la durée, ou l'extirpation des Hérésies: & en général tout ce qui concerne... L'Histoire ecclesiastique. Le tout recueilli avec un grand choix des plus excellens Auteurs anciens & modernes, Et parsemé des particularitez les plus curieuses, & digéré dans un bon ordre Chronologique, & de telle maniere que l'Histoire de chaque Nation considerable & celle de l'Eglise sont traitées à part... Avec des figures en taille douce, qui représentent les plus beaux endroits de l'Histoire... A Leida: chez Pierre vander Aa, 1703, Tome 1–5.*

Le Lorrain de Vallemont, Pierre, *Les Élemens de l'histoire, ou Ce qu'il faut savoir de chronologie, de geographie, de blazon, de l'histoire universelle, de l'Église de l'Ancien Testament, des monarchies anciennes, de l'Église du Nouveau Testament, & des monarchies nouvelles. Avant que de lire l'histoire particuliere. Troisième edition augmentée d'une suite de médailles impériales, depuis Jule César jusqu'à Héraclius*. Par Mr l'abbé de Vallemont... Paris: chez [J.] Anisson, 1702, Tome 1–3.

Münster, Sebastian, *Cosmographiae universalis Lib. VI. in quibus, iuxta certioris fidei scriptorum traditionem describuntur, Omniu[m] habitabilis orbis partiu[m] situs, propriaeq[ue] dotes. Regionum Topographicae effigies. Terrae ingenia, quibus fit ut tam differentes & varias specie res, & animatas & inanimatas, ferat. Animalium peregrinorum naturae & picturae. Nobiliorum civitatum icones & descriptiones. Regnorum initia, incrementa & translationes. Omnium gentium mores, leges, religio, res gestae, mutationes: Item regum & principium genealogiae*. Basileae: apud Henrichum Petri, 1552.

Oleaus Magnus Gothus, *Historia de gentibus septentrionalibus, earumque diversis statibus, conditionibus, moribus, ritibus, superstitionibus, disciplinis, exercitiis, regimine, victu, bellis, structuris, instrumentis, ac mineris metallicis, & rebus mirabilibus, necnon universis pené animalibus in Septentrione degentibus, eorumq[ue] natura*. Romae, 1555.

Literatura

Atlas odkryć, 1998, Warszawa: Świat Książki.

Babicz J., Walczak W., 1968, *Zarys historii odkryć geograficznych*, Warszawa: PWN.

Brafman D., 2010, *Picart, Bernard, Hermes and Muhammad (Not Necessarily in that Order)*, w: *Bernard Picart and the first global vision of religion*, Lynn Hunt, Margaret Jacob (eds.), Los Angeles: Getty Research Institute.

Fournier M., 2004, *Les bretons en Amérique française 1504-2004*, Rennes: Editions Les Portes du Large, oraz 27.02.2016 <https://www.nhu.bzh/bretons-canada-immigration/>

Kist B., 1995, *A Spanish-Dutch Military Confrontation. Battle of Nieuwpoort, July 2nd 1600*, w: „Militaria. Revista de Cultura Militar”, nr 7, Madrid, s. 297–302.

Koeman C., 1969, *Atlantes Neerlandici: Bibliography of terrestrial, maritime and celestial atlases and pilot books, published in the Netherlands up to 1880*, Amsterdam: Theatrum Orbis Terrarum, vol. II, s. 33–38.

Noel F., 1827, *Nouveau Dictionnaire des Origines inventions et découvertes dans les arts, les sciences, la geographie, le commerce, l'agriculture, etc...* A Paris: chez Janet et Cotelte, Libraires, Tome premier.

Szaniawska L., 2008, *Mapy typu O-T jako przykład syntezy obrazu świata*, w: *Analizy przestrzenne w kartografii*, „Główne problemy współczesnej kartografii 2008”, Wrocław, s. 173–191.

Szaniawska, L., 2014, *Południowy Bałtyk i ziemie polskie na portolanach wykonanych w krajach śródziemnomorskich od początku XIV do końca XVI wieku*, w: *Kartografia morska i krain nadbałtyckich*, Szczecin, s. 9–44.

***Atlas Historique, ou Nouvelle Introduction à l'Histoire...* by Châtelains as an encyclopedia**

Lucyna Szaniawska

Zespół Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN

E-mail: Lucyna-szaniawska@wp.pl

Summary: The family publishing house of Châtelain operated in Amsterdam in the years 1700–1770. Zacharie Châtelain (died 1723) and his sons Henri Abraham (1684–1743) and Zacharie (1690–1754) jointly developed and published in 1705–1739 in the 7 volumes *Atlas, Ou Nouvelle Introduction à l'Histoire...* The first issue of the Atlas appeared in the years 1705–1720. The author of the article attempted to show that Atlas is a richly illustrated encyclopedia and it should be placed between such encyclopedias as *Etymologiae* by Isidore of Seville, *mappa mundi* from Ebsdorf and *Encyclopédie* by Denis Diderot.

Atlas Historique is a unique, richly illustrated publication. The text was prepared by Nicholas Gueudeville, and the supplement in the 7th volume by H. P. de Limiers. The maps were engraved by Henri Abraham Châtelain mainly based on the maps of the French cartographer Guillaume de L'Isle. Maps, including illustrations *in plano*, were printed from 152 copperplate plates. The French-language text accompanying them concerns such areas as cosmography, geography, general and individual history, chronology, genealogy, and heraldry. The Atlas is characterized by a huge diversity of cartographic and iconographic material, but detailed information about many countries of the world and historical facts are given in a selective way. For example, the map of Ireland *Carte Ancienne et Moderne de l'Irlande...* both the ancient and modern (author's) names of cities and lands and the Celtic tribal names are found. The geographical location of toponyms is based on data from Ptolemy's

Geography. The surrounding text describes the origin, laws and customs of Ireland, and the text in the box contains a list of the rulers of Ireland and its history in chronological order.

Keywords: cartography of the 18th century, historical atlases, encyclopaedias, Henri A. Châtelain, Zacharie Châtelain
